

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ / BOOK REVIEW

Fozia Bora. *Writing History in the Medieval Islamic World The Value of Chronicles as Archives. Great Britain: I. B. Tauris Bloomsbury Publishing, 2019, 250 sayfa.*

Aygül DÜZENLİ*

İslâm tarihinde önemli gelişmelerin yaşandığı Memlükler döneminde (648-923/1250-1517) yetişen pek çok âlim, tefsir, hadis, fıkıh, kelâm gibi dinî ilimlerin yanı sıra lügat ilimleri, tarih, coğrafya ve tabakât gibi beşerî ilimler sahasında da çokça eser kaleme almıştır. Bu dönemde en fazla eser verilen bilim dalı ise tarihtir. Bu çerçevede telif edilen siyasi, idari, kurumsal, mahallî tarih eserleri, şehir tarihleri, ansiklopediler, siyer ve biyografi kitapları sonradan kendi sahalalarının vazgeçilmez kaynakları hâline gelmiştir. Yine bu dönemde ilmiye sınıfına mensup olan tarihçiler dışında, büyük emirler, rütbesiz memlukler, küçük memurlar ve ticaret erbabı gibi farklı toplumsal kesimlerden insanlar da tarih kitapları yazmışlardır. Ulusal ve uluslararası literatürde Memlükler dönemi tarih yazıcılığına dair çok sayıda çalışma vardır. Bunlardan D.P. Little'in *An Introduction to Mamluk Historiography: An Analysis of Arabic Annalistic and Biographical Sources for the Reign of Al-Malik-An-Nâsir Muḥammad Ibn Qalâ'un* (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH, 1970) ve F.Y. Ayaz'ın *Memlükler'de Tarih ve Tarihçiler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020) adlı eserleri ile bu dönem tarihçiliğini bir bütün olarak inceleyen bazı çalışmalar istisna edilirse konuyu bir eser yahut bir tarihçi üzerinden ele alan çalışmalar dönemin genel özelliklerini yansıtmaya ve kapsamlı veriler sunma bakımından yetersizdir. Bununla birlikte dönemin önemli tarihçi ve eserlerini konu edinen bu çalışmalar Memlük tarih yazıcılığını bir bütün olarak görmeyi sağlayacak veriler sunar. Fozia Bora'nın *Writing History in the Medieval Islamic World -The Value of Chronicles as Archives-* adlı eseri de son dönemdeki Memlük çalışmaları arasında dikkat çekmektedir.

Leeds Üniversitesi'nde öğretim üyesi olan Bora'nın çalışmaları 12.-15. asırlar İslâm tarihi ve tarihçiliği üzerine yoğunlaşır. Özellikle Fâtımiler (296-567/909-1171), Eyyûbiler (567-866/1171-1462) ve Memlükler dönemi tarihçiliği üzerine çalışmaları bulunan yazar "Did Salah al-Din Destroy the Fatimids' Books? An Historiographical Enquiry" adlı makalesiyle *The Royal Asiatic Society's Staunton Prize* ödülüne layık görülmüştür. Bora *Oxford English Dictionary (third edition)* ve *The Encyclopaedia of Islam Three*'nin İslâm araştırmaları danışmanlığını da yapmaktadır.

* Arş. Gör., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı, aduzenli@cu.edu.tr
Orcid No: 0000-0002-5471-2690

Bora *Writing History in the Medieval Islamic World*'de Orta Çağ kroniklerinin arşiv değerini konu edinir. Bunu yaparken Nâsîrüddin İbnü'l-Furât'ın (ö. 807/1405) *Târihu'd-düvel ve'l-mülûk* adlı eserindeki geç dönem Fâtımî tarihine dair veriler üzerinden hareket eder ve bu eserin arşiv olarak değerini ortaya koymayı amaçlar. Kitaba genel bir başlık tercih edilerek "Orta Çağ İslâm Dünyasında Tarih Yazımı" ismi verilmişse de içerik İbnü'l-Furât ve eseri çerçevesinde kurgulanmıştır. Dolayısıyla mevcut kurgunun başlığa yansıtılmadığı söylenebilir. Yazar Ulrich Haarmann'ın (ö. 1999) Memlük tarihçilerinin yazılarının sistematik olarak araştırılmasından daha acil hiçbir şey olmadığına ve bugüne kadar tarih yazıcılığının hak ettiği derinlikte araştırılmadığına dair tespitlerinin kendisini bu çalışmaya teşvik ettiğini ve İbnü'l-Furât'ın eserinin bunu gerçekleştirmek için ziyadesiyle uygun olduğunu söyler (s. 7).

Bir giriş, yedi bölüm, ekler ve indeksten oluşan kitabın girişinden önce yazar, "Note on Terminology, Transliteration and Dates" başlığıyla kısa bir bilgilendirmede bulunur. Buradaki bilgiler hem yazarın kitabında kullandığı kavramlardan kastının hem de İbnü'l-Furât'ın eserindeki bazı isimlendirmelerin anlaşılması açısından önem taşır. Örneğin yazar Orta Çağ tabirini İslâm hukuku araştırmacısı Lena Salaymeh ve Arap edebiyatı araştırmacısı Muh-sin el-Musawî'den ziyade, Aziz el-Azmeh ve Hirschler'inkine yakın bir bağlamda kullanacağını özellikle belirtir (s. xv). Dolayısıyla okuyucu bu kitabın argümanı doğrultusunda "Orta Çağ" ve "Orta Dönem" tabirleriyle Fâtımî, Eyyûbî ve Memlük dönemlerini anlamalıdır. Ayrıca "İslâmî" ifadesiyle Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında, tarihsel olarak İslâm ve Müslümanlarla ilişkilendirilen yazılı geleneği esas alan kültürel birliktelik kastedilir. Yazar burada da Marshall Hodgson'ın açıklamalarını esas aldığını belirtir (s. xv). Çalışmada zaman zaman Arap tarihi ve İslâm tarihi kavramlarının birbirinin yerine kullanıldığı görülür. Kanaatimizce halkı Arap, yöneticileri Türk olan Memlük Devleti'ni Arap tarihi ifadesi yerine İslâm tarihi gibi daha genel ifadelerle nitelenmek bu dönem tarihçiliği açısından daha uygundur. Yazar kitabın önemli bir diğer kavramı olan arşivin, -kendi ifadesiyle- "çağdaş İngiliz tanımında olduğu gibi" kısaca, çok sayıda belge ve kayıt koleksiyonundan biri olarak tanımlanabileceğini söyler. Ardından Fâtımîlere dair genel bilgiler verir, kaynaklarda onlar için kullanılan isimlendirmelere değinir. Yazara göre İbnü'l-Furât çalışmanın temel kaynağı olan *Târihu'd-düvel*'de Fâtımîler için Fâtımî, İsmailî, Bâtınî, Karmatî ve Melâhide gibi ifadeleri kullanmaktan kaçınıp, "Ubeydî" isimlendirmesini tercih eder, Bâtınî tabirini ise sadece İsmailîliğin bir kolu olan Nizârîler için kullanır. Bora, Fâtımîler'in yöneticilerini de halife olarak nitelenmesinden hareketle İbnü'l-Furât'ın, Fâtımî hilafetini meşru gördüğünü belirtir (s. xvi).

Memlükler dönemi ilmî bakımdan İslâm tarihinin en parlak dönemlerinden biridir. Bunda, İslâm ve Müslümanların hâkimi konumundaki Bağdat Abbâsi hilafetinin 656/1258 yılında Moğollar tarafından yıkılmasının ardından bölge âlimlerinin, dönemin en güçlü Müslüman devleti konumunda olan Memlükler'e sığınmaları, Memlük sultan ve yöneticilerinin de ilme ve ulemaya verdikleri değer ve sağladıkları imkânlar etkili olmuştur. Bağdat gibi işgal edilen önemli ilim merkezlerindeki ulemanın Şam ve Kahire'de toplanmasıyla buralar

önemli ilim merkezleri hâline gelmiştir. Bora, kitabının giriş bölümünde bu iki merkezin yetiştirdiği iki büyük tarihçiden bahseder: İbn Haldûn (ö. 808/1406) ve Makrîzî (ö. 845/1442). Bu iki tarihçi eserleriyle İslâm tarih yazıcılığında önemli izler bırakmış ve hem eserlerinin tekrar baskıları hem de bunlar üzerine yapılan ikincil çalışmalarla güçlü bir akademik etki oluşturmuşlardır. Yazara göre bu iki müellifin arkasında, Dımaşk ve Kahire'nin ilmî muhitlerinde tanınan ve döneminin önemli bir tanığı olmasına rağmen bibliyografik literatürde nispeten silik kalan bir tarihçi olduğunu söylediği İbnü'l-Furât bulunmaktadır (s. 1). Yazar "arkasında (*behind*)" ifadesiyle onları yetiştirmeyi ve onlara kaynaklık etmeyi kastediyorsa İbn Haldûn İbnü'l-Furât'ın çağdaşı olduğu ve farklı coğrafyalarda yetiştikleri için bu iddia doğru görülemez. Ancak İbn Haldûn'un ve özellikle de Makrîzî'nin bazen isim vermeksizin İbnü'l-Furât'ın eserinden yararlandığı bilinmektedir. Yazar ayrıca İbnü'l-Furât'ın dünya tarihi olarak tasarladığı eserinin, bu dönemin en etkili eserlerinden biri olduğu kanaatinde (s. 1). Ancak sonraki dönem tarihçileri tarafından bir süre kullanılan eser daha sonraki dönemlerde istinsah edilmediği için metnin önemli bir kısmı günümüze ulaşmamıştır.

Giriş bölümünde yazar amacının Orta Çağ tarihçiliğinin bir dokümantasyon/belge biçimi olarak yeniden gözden geçirilmesi ve kroniklerin arşiv olarak okunması olduğunu belirtir. Zira bu dönem kronikleri hem içerdikleri bilgi hem de bilgiyi aktarma usulleriyle arşiv olarak kullanılabilir. Yazar İbnü'l-Furât'ı Memlûk tarihçiliğinin gizli bir figürü olarak tanımlarken Memlûk tarihçilerinin de arşivci olarak okunmasına yönelik bir bakış sunar. Burada arşiv kelimesine karşılık Arapçada kullanılan "hizâne, sicillât ve mahfûzât" gibi kelimelelerin dışında özellikle dîvân kelimesine vurgu yapılır. Yazara göre İbn Haldûn'un *Kitâbü'l-İber (Kitâbü Tercemâni'l-İber)* ve *dîvânü'l-mübtede ve'l-haber fi eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsarahüm min-zevi's-sultâni'l-ekber* adlı kitabının başlığındaki dîvân kelimesi, Kalkaşendî'nin (ö. 821/1418) kullanımı gibi tarihî bir arşive işaret eder. Bora, İbn Haldûn'un seçtiği bu kelimenin Orta Çağ Arap kroniklerinin önemli bir özelliğine yani bu çalışmaya konu olan arşiv olarak işlevine karşılık geldiğini ifade eder (s. 2).

"The Archival Function of Historiography" başlıklı Birinci Bölümde, Memlûkler'in gözünden Fâtîmî tarihi, geçmiş arşiv olarak belgelemek ve arşivler vasıtasıyla bilmek, Arap tarihçiliğinde özgünlük tartışması ve arşiv etiği gibi konular üzerinde durulur. Memlûk tarih eserleri Fâtîmîler de dâhil olmak üzere hem yakın hem de geçmiş tarihe yazılı tanıklık etmiş, Mısır ve Kuzey Afrika'da iki yüzyıl boyunca hüküm süren İsmailî-Fâtîmîler'i gelecek nesillere aktarma görevi de Memlûk tarihçilerine kalmıştır. Yazar, İbnü'l-Furât da dâhil olmak üzere Fâtîmî sonrası kronoloji yazarlarının hikâye anlatıcı, muhbir, propagandacı, devlet ve toplum eleştirmeni yahut dinî bir inanışın savunucuları olarak bazen ön yargı ve manipülasyonlarını tarih eserlerine yansıtıklarını söyler. Bu yüzden eserlerin analiz sürecinde Memlûk yazarlarının ideolojik bağlantıları ve ön yargıları göz önünde bulundurulmalıdır.

"An Exemplary Chronicle as Archive: Ibn al-Furât's Ta'rih al-duwal wa'l-mulûk" başlığı taşıyan İkinci Bölümde, İbnü'l-Furât'ın hayatı, eserinin sonraki dönem tarih yazıcılığına

katkıları, arşiv olarak eserinin ontolojisi ve bu eserdeki seçilmiş ve seçilmemiş metinler üzerinde durulur. Öncelikle İbnü'l-Furât'ın eseri yani arşivsel malzeme içeren el yazması kroniği tanıtılır. Ardından yazarın hayatı, yaşadığı ilmî muhit ve eserinin yaşadığı dönemde ve sonrasındaki etkileri -özellikle İbn Haldûn ve Makrîzî'nin eserlerinde- araştırılır. Zira İbnü'l-Furât'ın eserinde özellikle kendi dönemine dair verdiği bilgiler diğer pek çok kaynaktan yer almasına rağmen müellifin adı nadiren zikredilir. Memlûk tarihçilerinin İbnü'l-Furât'ın geç dönem Fâtımî tarihi hakkındaki anlatısının dayandığı tarih yazım arşivlerinin incelendiği Üçüncü Bölüm ise "Fatimid Archivalia: Narratives and Documents in Late Fatimid Egypt" başlığını taşımaktadır. Burada Fâtımî geçmişinin bölgesel, mezhepsel ve sosyal tarih açısından sınırları, Fâtımî dönemi kroniklerinin Fâtımî sonrası rivayetlere yansımaları, geç Fâtımî tarihçiliğinin belgeleri ve kapsamı gibi konular incelenir. Yazar burada İbnü'l-Furât'ın ve diğer Fâtımî dönemi sonrası tarihçilerin kroniklerini doldurmak için yararlanmış olabilecekleri arşiv malzemelerini tespit eder. Bunu yaparken de geç dönem Fâtımî Mısır'ındaki belge üretimi ve tarih yazıcılığının kapsamına yoğunlaşır.

"Mamluk Archivalities: Late Fatimid History in Ibn al-Furât's Chronicle" başlıklı Dördüncü Bölümde, İbnü'l-Furât'ın arşivinde faydalandığı Fâtımî, Eyyûbî ve Memlûk dönemlerine ait kaynaklar, eserindeki isnâd biçimleri ve onun arşiv stratejileri gibi konular işlenir. Bu bölümde öncelikle İbnü'l-Furât'ın geç dönem Fâtımî tarihini yazarken Fâtımî, Eyyûbî ve Memlûk dönemlerine ait yararlandığı kaynaklar sıralanır, ardından İbnü'l-Furât'ın rivayetlerini karşılaştırmaya imkân veren sonraki kaynaklar incelenir. Burada İbnü'l-Furât'ın, eski ve çağdaş olan kaynaklardan topladığı bilgileri mümkün mertebe belgelendirip açıklayarak daha güvenilir hâle getirdiği vurgulanır. Zira ailesinden birçok kişinin vezirlik ve kâtiplik gibi görevler üstlenmesi müellifin resmî arşiv belgeleri ve antlaşma metinlerine ulaşmasını ve bu belgeleri eserine almasını sağlamıştır. İbnü'l-Furât belgeleri kullanırken daima düzenli biçimde tarihlerini vermiş, en eski kaynağı tercih etmiş ve alıntılarını da değiştirmeden aynen yapmıştır. Yazara göre İbnü'l-Furât'ın atıf yapma konusundaki bu titizliği, bilgi ve kaynakların mukayesesine imkân sağlaması dolayısıyla günümüz araştırmacıları için büyük bir nimettir. Ancak faydalandığı birçok tarihçiyi açıkça zikreden İbnü'l-Furât'ın -yazarında belirttiği gibi- eserinde Nüveyrî'den (ö. 733/1333) yararlandığı yerlerde ona hiçbir atıf yapmadığı kaydedilmelidir.

Kitabın "A Micro-Historical Analysis of Ibn al-Furât's Archive (Part 1): Two Fatimid Vizierates" başlıklı Beşinci Bölümünde yazar, Efdal b. Bedr el-Cemâlî (485-515/1092-1121) ve Me'mûn el-Batâihî (515-519/1121-1125) adlı iki Fâtımî veziri üzerinden İbnü'l-Furât'ın arşivinin mikro-tarihsel analizini yapar. Bunu yaparken sırasıyla her iki vezirin hayatı ve görevleriyle ilgili İbnü'l-Furât'ın istifa ettiği kaynaklar ve bu kaynaklardaki bilgileri eserinde nasıl işlediği etraflıca ele alınır. "A Micro-Historical Analysis of Ibn al-Furât's Archive (Part 2): Fatimid Caliphs and Viziers to the Rise of Şalâh al-Dîn" başlıklı Altıncı Bölümde ise Eyyûbî Devleti'nin kurucusu sultan Selâhaddin Eyyûb'un (567-589/1171-1193) yükselişine kadarki Fâtımî halifeleri ve vezirleri üzerinden bir mikro-tarihsel analiz yapılır. Bu bölümde

de kronolojik olarak İbnü'l-Furât'ın kullandığı kaynaklar üzerinden geç dönem Fâtımî halifelerinden Hâfız-Lidînillâh (526-544/1132-1149), Zâfir-Bia'dâillâh (544-549/1149-1154), Fâiz-Binasrillâh (549-556/1154-1160), Âdîd-Lidînillâh (555-567/1160-1171) ile on beş vezirin hayatı ve siyasi kariyeri incelenir.

Çalışma sonuç mahiyetindeki "Concluding Remarks: The Value of Chronicles as Archives" adını taşıyan Yedinci Bölümle sona erer. Ardından ilk ekte, İbnü'l-Furât'ın geç Fâtımî dönemine dair kullandığı tarihî kaynakları gösteren ayrıntılı bir tablo, ikinci ekte İbnü'l-Furât'ın çalışmasının modern baskılarında bulunmayan Fâtımî tarihi anlatısından seçilmiş metinler, üçüncü ve son ekte ise seçilen bu metinlerin İngilizce çevirisi yer alır. Çalışma indeks ile tamamlanır.

Orta Çağ tarih kaynaklarının birer arşiv materyali olarak değerlendirilmesini konu edinen bu kitap, İbnü'l-Furât'ın eserindeki geç dönem Fâtımî tarihi verilerinden hareketle okuyucuyu kroniklerin arşiv değerini keşfetmek üzere ilmî bir yolculuğa davet eder. Bunun yanında tarihî verilere ve tarihçilere yaklaşım tarzımıza dair öneriler sunar ve İbnü'l-Furât'ın tarihçiliğine dair ayrıntılı değerlendirmelerde bulunur. Bu noktada eserdeki birtakım eksikliklere de işaret edilmelidir. Öncelikle, İbnü'l-Furât'ın tarihi ve tarihçiliğinin ayrıntılarıyla incelendiği kitabın adı hem okuyucuya içerik hakkında anlamlı bir fikir vermemekte hem de kitabın alan araştırmacıları tarafından ulaşılabilir olmasını engellemektedir. Ulusal ve uluslararası literatürde -tespit edebildiğimiz kadarıyla- İbnü'l-Furât ve tarihçiliği üzerine müstakil bir akademik çalışma bulunmadığı düşünüldüğünde içerikteki bu durumun başlığa yansıtılmasının önemi anlaşılacaktır. Yazar kitabın isimlendirme ve usul açısından K. Hirschler'in *Medieval Arabic Historiography: Authors as Actors* (London and New York: Routledge, 2006) adlı çalışmasını takip etmiş gibidir. Zira Bora'nın kitabı gibi oldukça genel bir başlığa sahip olan bu eserde de Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1267) ile İbn Vâsıl'ın (ö. 697/1298) eserlerinden hareketle bu dönem tarihçiliği üzerinde durulur. Bora'nın, Orta Çağ tarihçiliğine dair verdiği bilgiler de *Târihu'd-düvel* ve sonraki dönem tarih eserlerinde Fâtımîlerin son dönemiyle ilgili rivayetler üzerinden yapılan değerlendirmelerle sınırlıdır. Dolayısıyla kitap Orta Çağ tarihçileri, eserleri, tarih usulü ve bu dönem tarihçiliğinin genel özelliklerine dair kapsamlı ve doyurucu bilgi vermekten uzaktır.

Yazar bazı temel kavram ve dönemlendirmelerde sadece Batı bilim dünyasını esas aldığı gibi çalışmada herhangi bir Türkçe eser kullanmamış ve ana kaynaklar dışında sadece birkaç Arapça esere başvurmuş, Şâkir Mustafa'ya ait *et-Târihu'l-Arabî ve'l-müerrihûn*'u (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1983-1990) ve eserinin yaklaşık yetmiş sayfasını İbnü'l-Furât'a ayıran Muhammed Kemâleddin İzzeddin Ali tarafından telif edilen *Erba'a müerrihîn ve erba'a müellefât*'ı (Kahire: el-Heyetü'l-Misriyyetü'l-Âmme, 1992) gibi çalışmaları görmemiştir. Bu durum literatür taramasının iyi yapılmadığını düşündürmektedir. Tüm bunlara rağmen kitap özellikle İbnü'l-Furât'ın tarihçiliğine dair ayrıntılı incelemeleri ile genelde İslâm tarih yazıcılığına özelde de Memlûk tarih yazıcılığına dair önemli katkılar sağlamaktadır.